

TARTALOM

Köszönetnyilvánítás	7
I. Bevezetés	9
I.1. A könyv célkitűzései	11
I.2. Földrajzi keretek	13
I.3. Kronológiai keretek	19
II. A kora újkori Kárpát-medence környezettörténete. Eddigi kutatások, kérdések, kihívások	23
II.1. A Kárpát-medence 16–17. századi környezettörténetének kutatástörténete	27
II.1.1. Időjárás és kapcsolódó események kutatása	29
II.1.2. Erdőterületek és fafelhasználás	34
II.1.3. Vízgazdálkodás és árvizek	39
III. A Kárpát-medence 16–17. századi környezettörténetének történeti forrásai	51
III.1. A magánlevelek mint a környezettörténet forrásai	52
III.2. A könyvben vizsgált misszilisek	55
III.3. Gazdasági-adminisztratív iratok és a Rába mente környezeti kérdéseinek vizsgálati lehetőségei	58
III.4. Kik írják a leveleket? – Írásbeliség a kora újkori Batthyány-birtokokon	60
IV. A Rába mint határ. Folyó és határvédelem a kora újkori Magyar Királyságban	69
IV.1. Folyófelmérések mint a környezettörténet forrásai	70
IV.2. Háborús védekezés és folyók – a földrajzi környezet használata	79
IV.3. A Rába mente környezete a felmérések tükrében	86
IV.4. Határ és környezet a 16. században – néhány tanulság	96

TARTALOM

V. A körmendi uradalom, Csákány és a vizek	99
V.1. Körmend mezőváros 17. századi forrásanyaga	99
V.2. Az egyik főszereplő: a Rába – különös tekintettel annak Körmend környéki szakaszára	107
V.3. A szenvedő alany? – Körmend vízhez kapcsolódó építményei	112
V.3.1. Körmend palánkja és a vizesárok	112
V.3.2. A körmendi Rába-híd	114
V.3.3. Körmend malmai	121
V.3.3.1. A kora újkori vízimalmok teljesítménye és a körmendi malmok – exkurzus	124
V.3.3.2. A körmendi uradalmi malom gátja	131
V.4. Árvizek Körmendnél – a misszilisek tanúsága	134
V.5. A körmendi uradalom más malmai – Szecsőd példája	163
V.5.1. A szecsődi malom árvizei és újjáépítése	167
V.6. Csákány és a Rába viszonya	172
V.6.1. A csákányi forrásokról	173
V.6.2. A középkori és kora újkori Csákány környezete	175
V.6.3. Csákány erődítése a török háborúk idején	177
V.6.4. A Rába mint vízi erő hasznosítása Csákánynál	180
V.7. Körmend, Szecsőd és Csákány: tanulságok	188
VI. Árvizek és kisvizek a kora újkori Rába mentén – okok és következmények	191
VI.1. Árvízgyakoriság a Rábán – 1600–1659	192
VI.2. Árvízérősség a Rábán – mérési lehetőségek és kérdőjelek	196
VI.3. A Rába árvizeinek szezonálisitása – kora újkor és jelenkor	199
VI.4. Az árvizek ára – a folyó menti építmények újjáépítése és fenntartása	201
VI.5. Ami az árvíznél is veszélyesebb? – Aszályok és a törökveszély	204
VII. Konklúziók és kitekintés	209
Okmánytár	215
Függelék	253
Bibliográfia	287
Táblázatok, ábrák, térképek és képek jegyzéke	323
Személynévmutató	325
Helynévmutató	329

I. BEVEZETÉS

„A magyarországi végvárrendszer kialakulásának és fennállásának két évszázada, a 16–17. század döntő ökológiai változások ideje, kritikus korszak. Társadalom és környezet viszonya átalakul”¹ – egy 1992-ben megjelent írásában így fogalmazott R. Várkonyi Ágnes, a hazai történeti ökológia egyik legismertebb kutatója a kora újkor környezeti változásait illetően, mellyel akkor alighanem egy új irányt kívánt kijelölni a hazai történettudomány számára, egy olyan irányt, amely ekkoriban még alig-alig volt jelen a hazai tudományosságban. A magyarországi környezettörténeti kutatás megindulása nem kis részben kapcsolódik a kora újkor környezeti viszonyainak vizsgálatához, s ezen belül is, főképp R. Várkonyi Ágnes révén, kiemelt érdeklődés övezte a környezeti viszonyok változását a kora újkori Kárpát-medence belső területein húzódo politikai határok mentén.² R. Várkonyi e témában született korai írásai olyan problémákat vetettek fel, amelyek a nyugat-európai környezet-történeti kutatásban ekkor már évtizedek óta jelen voltak,³ a hazai kutatók a

1 R. Várkonyi Ágnes: *Pelikán a fiaival*. (Liget könyvek – Esszék) Budapest: Liget Műhely Alapítvány, 1992. 37.

2 A hazai kutatások genealógiájára: R. Várkonyi Ágnes: Történeti ökológia. In: Bertényi Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai*. (A történettudomány kézikönyve 1.) Budapest: Osiris, 2001. (2. bőv., átdolgoz. kiad.) 44–65. R. Várkonyi a témával foglalkozó írásai: Várkonyi: *Pelikán* i. m., R. Várkonyi Ágnes: Környezet és végvár. Végvárrendszer és a történeti ökológia kérdései a 16–17. századi Magyarországon. In: Petercsák Tivadar – Szabó Jolán (szerk.): *A végvárak és régiók a XVI–XVII. században. Tudományos tanácskozás előadásai – Noszvaj, 1991. okt. 17–18.* (Studia Agriensia 14.) Eger: Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1993. 7–27., R. Várkonyi Ágnes: A párbeszéd esélyei. (A végvárrendszer-kutatások humánökológiai megközelítéséről.) In: Petercsák Tivadar – Pető Ernő (szerk.): *Végvár és környezet. Tudományos tanácskozás előadásai – Noszvaj, 1993. okt. 14–15.* (Studia Agriensia 15.) Eger: Heves Megyei Múzeumi Szervezet, 1995. 7–32., R. Várkonyi Ágnes: Természet és társadalom. A történeti ökológia regionális lehetőségei. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 26 (2002): 345–373.

3 Egyebek között: Halil Inalcik: The Origins of the Ottoman–Russian Rivalry and the Don–Volga Canal. *Annales de l’Université d’Ankara* 1 (1947): 47–110., Michael Khodarkovsky: *Russia’s Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800*. Bloomington, IN: Indiana University Press, 2002. Külön említést érdemel a horvát „triplex confinium” kutatási program: Drago Roksandić: The Triplex Confinium. International Research Project: Objectives, Approaches and Methods, Microhistory of the Triplex Confinium. In: *International Project Conference Papers (Budapest, March 21–22, 1997)*. Budapest: Institute on Southeastern Europe – Central European University, 1998. 7–21., uő (szerk.): *Triplex confinium (1500–1800): ekohistorija*. Zagreb: Književni Krug, 2003. Mód-

20. század második felében ugyanakkor kisebb figyelmet szenteltek neki. Ezek közé tartozik például a végvár és közvetlen földrajzi környezetének emberkéz általi befolyásolása vagy a vizek manipulálása a háborús védekezés céljából. R. Várkonyi írása hosszabb szünet után veti fel ismét azt, a történeti irodalomban igen eltérően megítélt kérdést, hogy milyen jelentősebb tájképi változások figyelhetők meg a Kárpát-medence belső területein a kora újkorban. Munkájában elsősorban az erdők fogyásának és a vizek elvadulásának időszakaként aposztrofálja az oszmán hódítás másfél évszázadát.⁴ A végvárrendszer kialakulása véleménye szerint jelentősen átformálta a határterületek vízrendszereit, hiszen az erődítmény körüli mocsarak, árkok és más védelmi eszközök a környékbeli vízfolyásokból kapták vizüket.

Jelen könyv célja, hogy ezt, a már egy évszázada felvetett, majd R. Várkonyi Ágnes által újra és újra hangsúlyozott problémakört górcső alá vegye, és az oszmán–magyar határszakasz egy mikrorégiójának elemzése révén rámutasson, valójában milyen környezetváltozások játszódhattak le ezen időszakban a Kárpát-medence központi területein. Azt vizsgáljuk, hogy kimutatható-e jelentősebb átalakulás egy adott régió gazdálkodásában, főképpen vízgazdálkodásában a török jelenlétének következményeként. A terület, amelyet részletesebb vizsgálatnak vetünk alá, a Vas vármegyei Rába mente, és arra keressük a választ, hogy lehet-e a folyó mentén, illetve annak tágabb környezetében *háborús környezetről* beszélni.⁵ A történeti irodalom a folyók és más vizek jelentőségét a háborús védekezésben evidenciaként kezeli, ugyanakkor eddig alig néhány kutató igyekezett korabeli történeti forrásokkal is alátámasztva megvizsgálni, hogy a jelentősebb vizek közelsége és a törökveszély együttes jelentkezése egy-egy régió gazdálkodását, az ott élők életmódját befolyásolta-e, s ha igen, milyen formában.

szertanilag mindenképpen érdemes kiemelni Hrvoje Petrić kutatásait, így főként: uő: *A Man and His Environment, on the Border Between Habsburg and Ottoman Empires; Podravina (The River Drava Valley)*. At Crossroads with Multiple Borders in Early Modern Period. *Podravina* 4 No 7 (2005): 175–189. Legújabbán pedig: Faisal H. Husain: *Changes in the Euphrates River: Ecology and Politics in a Rural Ottoman Periphery, 1687–1702*. *Journal of Interdisciplinary History* 47 (2016): 1–25., ill. uő: *Flows of Power: The Tigris and Euphrates Rivers, 1546–1831*. Doktori értekezés. Washington, DC: Georgetown University, 2018. A magyar területekre: Hausner Gábor – Németh András (szerk.): *Zrínyi-Újvár. Egy 17. századi védelmi rendszer az oszmán hódoltság határán*. Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 2019.

4 Várkonyi: *Pelikán* i. m. 46–50., ill. uő: *Természet és társadalom* i. m. 357–359.

5 Erről részletesebben: Joseph P. Hupy: *The Environmental Footprint of War*. *Environment and History* 14 (2008): 405–421., John R. McNeill: *Woods and Warfare in World History*. *Environmental History* 9 (2004): 388–410. Újabbán lásd: Lisa M. Brady: *War from the Ground Up: Integrating Military and Environmental Histories*. In: Mark D. Hersey – Ted Steinberg (szerk.): *A Field on Fire: The Future of Environmental History*. Tuscaloosa, AL: The University of Alabama Press, 2019. 250–262., Lisa M. Brady: *War upon the Land: Military Strategy and the Transformation of Southern Landscapes during the American Civil War*. Athens, GA: University of Georgia Press, 2012., ill. Philip Slavin: *Warfare and Ecological Destruction in Early Fourteenth-Century British Isles*. *Environmental History* 19 (2014): 528–550.

A kötet másik fő célja, hogy demonstrálja egy forráscsoport környezet-történeti kutatásokban való hasznosításának lehetőségét. A misszilisek, mint arra alább több fejezet is igyekszik felhívni a figyelmet, egy olyan, a környezet-történet szempontjából szinte teljesen figyelmen kívül hagyott forráscsoport, amely a 15–16. századtól igen jelentős számából adódóan is hatalmas kutatási potenciállal rendelkezik. Missziliseket a történet-, irodalom- és nyelvtudomány, továbbá a néprajz és más rokon tudományok hosszabb ideje használnak. A történettudomány különböző részdiszciplínái, kezdve a politikatörténettel és az egyháztörténettel, fokozatosan egyre több területen aknálták és aknazzák ki e források adta lehetőségét. A környezettörténeti kutatás Nyugat-Európában vagy az Egyesült Államokban egyelőre egy-két kisebb kísérleten túl ugyanakkor nem próbált e forráscsoportra építve elemezni környezeti folyamatokat. Jelen könyv, ennek megfelelően amellet, hogy egy esettanulmányt kísérel meg bemutatni, forrástanulmány szándékával íródott. Arra igyekszik ráirányítani a hazai és nemzetközi kutatás figyelmét, hogy a magánlevelek környezettörténeti hasznosítása jelentős eredményekkel kecsegtethet, azaz e terület kutatói számára érdemes lehet ezek jelentősebb felhasználása, s hogy más területek kutatói, akik e forrásokat olvassák, fokozottabban felfigyeljenek az esetleges környezeti problémák, természeti jelenségek megjelenésére ezen iratokban.

I.1. A KÖNYV CÉLKITŰZÉSEI

Munkánk elsődleges célkitűzése, hogy korábban nem kiaknázott levéltári források segítségével rámutasson, milyen környezeti változások mentek végbe a kora újkori Nyugat-Dunántúl egy választott mintaterületén. A terület, amelyet vizsgálunk, a Rába mente térsége, és azon belül is elsősorban a kora újkor nagy részében a Batthyány család birtokaihoz tartozó körmendi uradalom és más, annak tágabb környezetében elhelyezkedő települések lesznek. Célunk, hogy a terület kora újkori környezeti viszonyaiba részletes betekintést nyerjünk és rekonstruáljuk a 16–17. századi viszonyokat, különös tekintettel a vízhasználatra és a víz által okozott problémákra, ezt követően pedig rámutassunk ezeknek a megváltozott politikai környezettel való esetleges összefüggésére.

Arra keressük a választ, hogy az oszmánok Kárpát-medencei jelenlétének idején tapasztalható-e bármilyen környezetváltozás a Rába mentén, illetve hogy miként befolyásolta a Rába mente lakosságának az életét az a tény, hogy a folyó vidéke a török elleni védelmi rendszer fontos eleme lett. Az általunk vizsgált időszakban a Rába, bár nem képezte a közvetlen frontvonal részét az Oszmán Birodalom és a Magyar Királyság között, stratégiai helyzete révén még mindig a legfontosabb természetes akadályok egyike volt a Kárpát-medence könnyen áthatolható belső területén, s mint ilyen, kiemelt hadászati jelentőségre tett szert már a 16. század középső harmadától, de még inkább 1600-tól, Kanizsa elestének az évétől. Célunk, hogy rekonstruáljuk a folyó

hidrológiai viszonyait, a Rába áradásait, kisvizeit, különös tekintettel a szélsőséges hidrológiai viszonyoknak a határvédelemre gyakorolt hatására.

A könyv igyekszik a Rába mint energiaforrás használatára minél nagyobb hangsúlyt fektetni, mert a korban – ahogyan a 19. századig mindvégig – a Kárpát-medence egyik legintenzívebb vízhasználat alatt álló folyójáról van szó. A folyón több tucat vízepítmény állt, az ezeket ért károkhoz és újjáépítésekhez kapcsolódó források révén a helyi gazdálkodási viszonyokba kiváló betekintést kaphatunk. Ezen információk egyrészt alkalmasak a folyó természetes és épített környezetének rekonstrukciójára, másrészt sokat mondanak a folyó menti gazdálkodásról, a Rábának a helybeliek mindennapi életében játszott szerepéről.

A kutatásba bevont Rába környéki településekhez kötődő misszilisek fényében kulcsjelentőségűnek bizonyultak az árvizek és azok kezelése. A források lehetőséget adtak egyes áradások térbeliségének és időbeli lefolyásának pontos bemutatására. Két alapvető kérdést mindenképp fel kell tennünk: várt események voltak-e ezek vagy sem? Mennyiben és miért váltak az árvizek a Rába partján élők mindennapjainak részévé? Azaz a Rába szeszélyes vízjárása által okozott problémák tudatosan vállalt kockázatok voltak, vagy olyan események, amelyek sosem váltak a mindennapi élet részévé?⁶ Semmiképpen sem gondolhatjuk, hogy amit mi árvízként vagy természeti csapásként értékelünk, vagy amit a tárgyalt időszakban árvíznek neveztek, az valamilyen egészében váratlan esemény lett volna,⁷ ugyanakkor a könyv igyekszik választ találni arra, hogy mi állhatott ezen várt–váratlan események gyakoriságának hátterében.

Iványi Béla egy 1943-ban megjelent, Körmend történetével foglalkozó kismonográfiájában tért ki – eleddig csaknem egyedüliként – az itt említett problémákra. Mint a Batthyány-levéltár levéltárosa írja: „rengeteg baja és dolga volt a körmendieknek az ekkor még teljesen szabályozatlan Rába vizével [...] a gyakran megáradó folyó egyrészt rengeteg károkat okozott, másrészt

6 Ezt a problémát a 20. század végi környezettörténeti kutatásokban az árvizekkel és egyéb természeti eseményekkel szembeni sebezhetőségnek (*social vulnerability*) nevezik. Erről lásd Greg Bankoff: *Cultures of Disaster Society and Natural Hazard in the Philippines*. New York–London: Routledge, 2003., ill. ennek nyomán: uó: *Cultures of Disaster, Cultures of Coping Hazard as a Frequent Life Experience in the Philippines*. In: Christof Mauch – Christian Pfister (szerk.): *Natural Disasters, Cultural Responses. Case Studies toward a Global Environmental History*. Plymouth: Lexington Books, 2009. 265–284. A *disaster studies*ről magyarul: Vadas András: *Katasztrófa(történet)? Az 1880. évi zágrábi földrengés példája*. *Korall* 53 (2013:3): 66–88., főképp: 67. skk. (további irodalommal).

7 A természeti csapások kora újkori kutatásokban játszott szerepéhez lásd: Gerrit Jasper Schenk: *Common Grounds in Early Modern Disaster Experiences? Some Remarks on New Trends in Historical Disaster Research as Part of Environmental History and Climate History*. In: Martin Knoll – Reinhold Reith (szerk.): *An Environmental History of the Early Modern Period. Experiments and Perspectives*. (Austria: Forschung und Wissenschaft – Geschichte 10.) Wien: LIT, 2014. 11–18.

pedig nagyban akadályozta a forgalmat és a közlekedést.”⁸ A második világháború idején a prominens család körmendi levéltárának levéltárosaként tevékenykedő, korábbi szegedi egyetemi professzor különös érdeklődést mutatott a természeti jelenségek iránt. Ezt jól illusztrálja, hogy a körmendi és csákányi tisztartók a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárába került levelezésanyagában van néhány olyan témakör, amelyhez tartozó levélrészleteket valaki – szinte egészen bizonyosan Iványi – ceruzával aláhúzott. Ezek egyrészt a településekre vonatkozó topográfiai adatok – vár, várfal, árok stb. említései –, másrészt az árvizek és egyéb környezeti események, végül pedig a pestis és a kapcsolódó járványos betegségek (mely utóbbi kettő nem függetleníthető teljes mértékben egymástól).⁹ Esetenként előfordul az is, hogy a könyves műveltségre utaló információk is kiemelésre kerültek.¹⁰

A fent idézett, Iványi által írott munka megjelenése idején a környezeti problémák vizsgálatát semmiképpen sem tekintették kulcsproblémának. Vajon miért mutatható tehát ilyen különös érdeklődést a környezeti jelenségek – elsősorban az árvizek – iránt Iványi? Jelen kötet részben az Iványi, részben mások által is érzékelt probléma mélyebb vizsgálatára vállalkozik olyan szempontok szerint, amelyek a 20. század második felében teret hódító környezettörténet tűzött napirendre.

I.2. FÖLDRAJZI KERETEK

A kötet elsődleges fókuszát a Vas megyei Rába-szakasz jelenti. Ennek több oka van: egyrészt a Batthyány-levéltár, amelynek a korszakot érintő páratlan forrásanyagára a kutatás épült, e terület vonatkozásában lesz leginkább reprezentatív, számos, a források szempontjából jól ellátott Batthyány-birtoktest a Rába magyarországi felső szakaszához kapcsolódik. A földrajzi keretek ilyen módon történő meghatározása mellett ugyanakkor földrajzi–hidrológiai érvek is szólnak. A folyó a Kárpát-medence belső területein szétterül, az osztrák szakaszokhoz képest lelassul, jellege megváltozik. Az addig inkább felső sza-

8 Iványi Béla: *Képek Körmend multjából (Ex praeteritis oppidi Körmend)*. (Körmendi Füzetek 4.) Körmend: „Rábavidék” nyomda és lapkiadóvállalat, [1943]. 101.

9 Mindkét témakör igen hangsúlyosan jelent meg Iványi Béla Körmendről szóló munkájában: uo. A pestishez: Iványi Béla: *Részletek a magyarországi fertőző betegségek történetéből. Adatok a körmendi levéltárból, a pestis XVI–XVII. századi történetéhez /1510–1692/* [Hozzákötvé: Farkas Károly: *A mohácsi vésztől a Sabin-vaccináig.*] (Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica. Supplementum 3.) Budapest: Országos Orvostörténeti Könyvtár, 1965.

10 A könyves műveltséghez: Iványi Béla: *A magyar könyvkultúra multjából: Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.) S. a. r., a függelékkel összeáll. Herner János – Monok István. Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1983., ill. lásd még: Vadas András: „Az elmúlt esztendőben fordítottam magyar nyelvre deákul íratott Thuróczy János históriás könyvét” – egy ismeretlen muravidéki nemes és a Thuróczy-kronika. *Magyar Könyvszemle* 130 (2014): 180–203.

kasz jellegű Rába ezután meanderező, középszakasz jellegű folyót tár elénk, és ez meghatározó marad majdnem a torkolatáig.¹¹ Ennek megfelelően hidrológiai szempontból az egyik legkritikusabb szakasz az, ahol a viszonylag mély völgy kiszélesedik, és a folyó szétterül. Ez egyértelműen a folyó Szentgotthárdtól kezdődő szakaszán figyelhető meg. Itt számos fattyúág, egészében lefűződött szakasz volt és részben figyelhető meg ma is. Ennek megfelelően, amikor a folyó menti gazdálkodást, a folyó és a helyi társadalom kapcsolatát vizsgáljuk, mindenképpen olyan mintaterületet érdemes választani, ami a hidrológiai vagy a helyi környezetváltozásokra érzékenyebben reagál, és ahol ezáltal a folyamatok plasztikusabban érzékelhetők. Nemcsak a környezeti viszonyok szempontjából fontos vidék ez, hanem mint arra alább kitérünk, az oszmán–magyar határzóna egy kritikus területéről van szó. A Bécs ellen irányuló oszmán hadjáratok felvonulási terepéről is általában ez a régió, a Balatontól nyugatra, az Alpoktól keletre elterülő sáv szolgált.

A Rába vízgyűjtő területe szinte egészében lefedi az egykori Vas vármegye területét. A folyó menti települések közül a vizsgált korszakban nem egy a legnagyobb főúri családok tulajdonában volt. A 17. században a Batthyányok birtokolták a legtöbb települést a Rába vízrendszere mentén, de szintén jelentős birtokosok voltak a Nádasdyak, az Erdődyek vagy a Széchyek.¹² A korábbi birtokosok közül több család – így a devecseri Choronok vagy a Salmok – birtokait ekkorra házasságok révén megszerzik a dunántúli főnemesi családok, főként a Batthyányok, az Erdődyek és a Nádasdyak.¹³

- 11 Károlyi Zoltán – Somogyi Sándor: Felszíni vízfolyások. In: Ádám László – Marosi Sándor (szerk.): *A Kisalföld és a nyugat-magyarországi peremvidék.* (Magyarország tájféldrajza 3.) Budapest: Akadémiai, 1975. 98–115., Heinz Bergmann et al.: *Hydrologische Monographie des Einzugsgebietes der Oberen Raab – A Felső-Rába vízgyűjtőjének hidrológiai monográfiája.* (Schriftenreihe zur Wasserwirtschaft 23.) Graz–Budapest: Technische Universität Graz, 1996., Ambrózy Pál: A Felső-Rába vízgyűjtőjének éghajlati jellegzetességei. *Vízügyi Közlemények* 79 (1997): 498–517., Goda László – Vasvári Vilmos: A Felső-Rába vízjárásának statisztikai jellemzése. *Vízügyi Közlemények* 79 (1997): 518–538.
- 12 A 16–17. századi vasi birtokviszonyokra lásd: Maksay Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén.* (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 16.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990. Kifejezetten Vas megyére koncentrálna: Dominkovits Péter: Vármegyei vezetők, közigazgatási feladatok a 17. századi Sopron és Vas vármegyék példáján. In: Hermann István – Karlinszky Balázs (szerk.): *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a Veszprémi Püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére.* (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22. = A Veszprémi egyházmegye múltjából 22.) Veszprém: Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár – Veszprém Megyei Levéltár, 2010. 421–444., különösen 423. skk., Dominkovits Péter – Pálffy Géza: Küzdelem az országos és regionális hatalomért. A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16–17. században. 1–2. rész. *Századok* 144 (2010): 769–792., 1085–1120., különösen 1086–1096. (a vonatkozó rész Dominkovits Péter munkája).
- 13 A Choron családra: Varga Szabolcs: Egy elfeledett bárói család története a XVI. századi Magyarországon. (A devecseri Choronok). In: *Grastyán Endre Szakkollégium Tanulmánykötet I.* Pécs: Európa Typo Stúdió, 1999. 160–178., uő: Egy Mohács után felemelkedett nemesi család karrierjének kezdetei 1526–1541 között: a devecseri Choronok. *Sic Itur ad Astra* 12 (2001): 17–31., ill. Damjanovics Bence: Egy elfeledett dunántúli vár és birtokosai. *Történelemtanítás*

A 17. század elejétől kezdve a Vas megyei Rába menti települések közel felét a Batthyány család bírta, s a korabeli Batthyány-birtokegyüttes főként az osztrák tartományok felől érkező árvizek miatt különösen környezetterékeny felső szakasz településeit fedte le. A Rába menti települések közül néhánynak kifejezetten jelentős forrásanyaga van, mint például Körmendnek, Csákánynak, Szentgotthárdnak, vagy méretéhez és jelentőségéhez képest például Gasztornak.¹⁴ A körmendi uradalom összes települését érintette valamilyen formában a Rába, vagy mert közvetlenül annak partján terült el, vagy mert annak vízszintingadozásai miatt az adott hely nehezen megközelíthetővé válhatott. Ennek megfelelően a körmendi uradalomra vonatkozó összes elérhető, 16–17. századi, a Batthyány-adminisztrációhoz kötődő forrást igyekeztünk bevonni vizsgálatunkba, miként Csákánynak, Gasztornak és Szentgotthárdnak a Batthyány-birtokláshoz kötődő anyagát is igyekeztünk áttekinteni. Az 1. táblázatban összegeztük azon településeket, amelyek forrásanyagát jelen munka keretében tárgyaljuk.

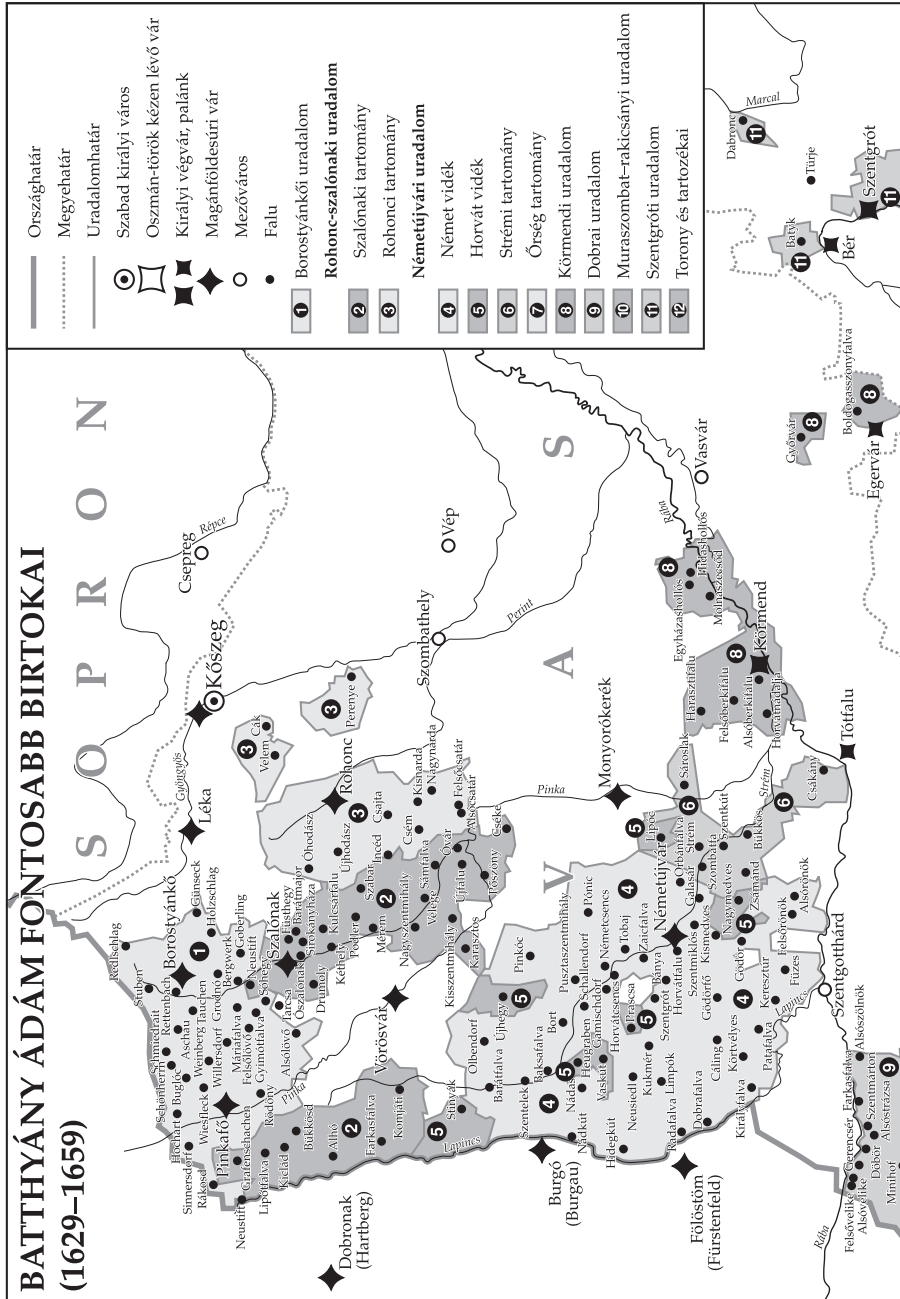
1. táblázat. A vizsgált települések és a kapcsolódó vízfolyások

Település	Közei vízfolyás
Csákány	Rába
Gasztory	Rába
Körmend	Rába, Pinka
Lövő	Zala
Monyorókerék	Pinka
Muraszombat	Mura
Rakicsán	Lendva/Mura
Sárvár	Rába
Szecsőd	Rába
Szentgotthárd	Rába, Lapincs
Szentpéter	Rába
Szentgrót	Zala
Szőkefölde	Gyöngyös-patak
Vép	Gyöngyös-patak

A Rába menti településeken kívül olyan, a Rába vízrendszeréhez közvetlenül nem kapcsolódóakat is bevontunk kutatásunkba, melyek a folyóhoz való közelségük mellett elsősorban az összehasonlítás miatt lehetnek érdekesek. Ezek közé tartoznak a Pinka-parti települések és erődítmények, amelyek minden-

[Új folyam] 16 [2] No 2 (2011). Online dokumentum: http://epa.oszk.hu/01900/01954/00006/pdf/EPA01954_tortenelemtanitas_02_02_04_Damjanovics.pdf.

14 A korabeli Batthyány-uradalomrendszer településeihez: Koltai András: *Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén.* (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források – Feldolgozások 14.) Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár, 2012. 131–238., az egyes uradalmakhoz tartozó települések listája uitt: 535–544.

képpen fontosak lehetnek, mert a Pinka a Rába legnagyobb mellékfolyói közé tartozik, továbbá a Zala- és Mura-parti Batthyány-birtokok kerültek részbeni vizsgálatra – itt a folyók Rábához való földrajzi közelsége és hasonló stratégiai helyzetük indokolja a választást. A Pinka melletti települések sorába tartozik Monyorókerék, melynek szintén jelentős anyaga maradt fenn az Erdődyek és Batthyány I. Ádám közti intenzív kapcsolatok miatt.¹⁵ A Rába mellékfolyói közül még igyekeztünk legalább részben áttekinteni bizonyos, a Gyöngyös-patak menti birtokokra vonatkozó forrásokat. A nem a Batthyányok birtokainak részét képező Szökeföldre birtok forrásanyagának áttekintését is elvégeztük. Ez utóbbi a korszak nagy részében a Batthyányakkal igen élénk kapcsolatot ápoló, az ő familiárisi körükbe tartozó felsőkáldi Káldyak kezében volt.¹⁶ Szintén a Gyöngyös-patak közelében terül el Vép, amelynek hasonlóan Szökeföldéhez, jó forrásadottsága van a birtokos Erdődyek és a Batthyányok gyakori kapcsolattartása révén. Bevontuk a kutatásunkba a jelentős, Nádasdy Ferenc által, főképp a család Rába-parti birtokokközpontjából, Sárvárról, valamint Seibersdorfból írott több mint hatszáz fennmaradt misszilisét is.¹⁷ Ezek vizsgálata azért volt elengedhetetlen, mert azt remélhettük tőlük, hogy bizonyos esetekben utalnak a határvédelem megszervezésére, a Rába védelmezésére.

A Zala menti települések közül a Batthyány Ádám által az 1650-es években a család számára megszerzett Szentgrót volt a legfontosabb. Annál is inkább érdekes e település, mert viszonylag jelentékeny erődítéssel ellátott hely, azaz Szentgrót egyszerre szolgált védelmi célokat, és gazdagította a Batthyány családot a helyi gazdálkodás által.¹⁸ A Szentgróttól nem túlzottan távoli Lövőnek is jelentékenyebb forrásanyaga van, az itt birtokos Perneszyek élénk kapcsolatokat ápoltak a környék legnagyobb birtokosával, a védelmi övezet irányítójával, Batthyány Ádámmal.¹⁹ A muravidéki Batthyány-birtokok anyagát csak szűrőpróbaszerűen vizsgáltuk, nem tekintettük át annak egészét. A két

15 A családok kapcsolatához: Benda Borbála: Az Erdődy család 17. századi genealógiája. *Turul* 80 (2007): 109–125. Batthyány I. Ádámra (1610–1659) ezután egyszerűsítve, Batthyány Ádámként hivatkozunk.

16 A Káldyakra: Dominkovits Péter: Egy 17. századi Vas vármegyei alispán: felsőkáldi Káldy Péter. In: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*. Szombathely: Vas Megyei Levéltár, 2003. 183–206. Lásd még: Koltai: *Batthyány Ádám. Egy magyar főúr* i. m. 252–253., 267., 269. stb.

17 A kettejük levelezésében jelentősebb számban találunk Vépről és más nyugat-dunántúli településekről feladott levelezésanyagot is. Nádasdy III. Ferencre lásd: Toma Katalin: *Gróf Nádasdy Ferenc politikusi pályaképe (1655–1666)*. Doktori értekezés. Budapest: ELTE, 2006.

18 Szentgrótra és annak szerepére a török elleni védelemben: Koltai: *Batthyány Ádám. Egy magyar főúr* i. m. 153–154., ill. Vándor László: Szentgrót vára. (Kutatások a zalaszentgróti volt Batthyánykastély területén). In: Degré Alajos (szerk.): *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásából*. (Zalai Gyűjtemény 8.) Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 1978. 61–79.

19 A Perneszyekre és lövői birtoklásukra: Simon Éva: *Zalalövő története (1566–1690)*. „Nagy két császár birodalmi között”. In: Molnár András (szerk.): *Zalalövő története*. Zalalövő: Zalalövői Nagyközség Önkormányzata, 1998. 105–156.

jelentősebb Batthyány-birtok, amelynek levéltári forrásait áttekintettük, egyrészt a társbérletben birtokolt Muraszombat, amelynek a Batthyányak levéltárában is jelentős forrásanyaga maradt fenn, másrészt a ma már közigazgatásilag a településhez tartozó Rakicsán (1. táblázat, ill. 1. térkép).²⁰

I.3. KRONOLÓGIAI KERETEK

Jelen kötet célja, hogy a kora újkori oszmán–magyar határvidék környezetváltozásait, elsősorban vízrendszerekre gyakorolt hatását feltérképezze. Ez magától értetődően kijelöl bizonyos kronológiai határokat, hiszen az 1540-es és az 1690-es évek közti közel másfél évszázadban számolhatunk azzal, hogy a Kárpát-medence belső területeit szelte át a frontvonal. Ennél e munka elemző fejezetei ugyanakkor szűkebb időmetszetet tekintenek át. A IV. fejezetben vizsgált legfontosabb forrás a háborús időszak kezdeti fázisába enged betekintést, és a 16. század közepi Rába mentével foglalkozik, rendre kitekintve a 16. század végi állapotokra, és részben az oszmánok visszaszorítását követő időszakra. A fő fókusz ugyanakkor az 1540-es években keletkezett, a jelen kutatás szempontjából páratlanul értékes Rába-felmérés jelenti. Az ezt követő fejezetek elsődleges forrásanyagát a fent említett Batthyány-misszilisek képezik. A könyv ezen fejezetei a kora újkor mintegy hatvan esztendejének viszonyait vizsgálják, hozzávetőleg az 1600 és 1659 közötti időszakot. A határozott kronológiai keretek meghúzásának részben politikatörténeti, részben forrástani okai vannak. Az 1600-as évszám fordulópontot jelentett a Nyugat-Dunántúl szempontjából. A tizenöt éves háború viszonyai, majd különösen Kanizsa már említett, 1600. évi eleste és sikertelen visszavételi kísérletei új védelmi rendszer kialakítását tették szükségessé.²¹ Ettől kezdve az általunk vizsgált terület minden korábnál nagyobb hadászati jelentőségre tett szert, s így a forrásokban a korábnál gyakrabban tűnik fel. Nem arról van szó, hogy a Rába mint határfolyó ekkor jelenik meg először hangsúlyosan a forrásokban. Mint arra alább részletesen kitérünk, a 16. század középső harmadától ez újra és újra felszínre került, majd Pápa 1594-es elvesztését követően ismét növekedett a folyó szerepe. Ugyanakkor az általunk vizsgált települések

20 Ezúton köszönöm Koltai Andrásnak, hogy a térképet a rendelkezésemre bocsátotta.

21 Vándor László: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In: Béli József (szerk.): *Nagykanizsa városi monográfia. I.* Nagykanizsa: Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata, 1994. 330–335., Tóth Sándor László: *A mezőkeresztési csata és a tizenöt éves háború.* Szeged: Belvedere Meridionale, 2000. 309–325. Az 1601. évi keresztény ostromra: lásd: Bagi Zoltán Péter: Egy kudarc okai. Kanizsa 1601. évi ostroma. *Aetas* 28 No 1 (2013): 5–30., Huszthy Bálint – Kanász Viktor – Szovák Márton: A hadi kudarc állatorvosi lova. Ercole Torbidi jelentései Kanizsa 1601. évi ostromáról. In: Domokos György – Kuffart Hajnalka – Szovák Márton (szerk.): *Vestigia II. Magyar források Itáliából.* Piliscsaba: Vestigia Kutatócsoport, 2018. 143–172., ill. Kanász Viktor: Kanizsa 1601-es ostromának itáliai forrásairól és emlékeiről. *Castrum – A Castrum Bene Egyesület Hírlevele* 22 No 1–2 (2019): 79–92.

környezeti viszonyaiba az ezt megelőző időszak forrásai alapján csak igen-igen felszínes betekintést nyerhetünk. Több, itt elemzett település 1600 körül tett szert nagyobb jelentőségre, s többszöröződött meg a kapcsolattartás a helyi tisztartók, további familiárisok és katonák, valamint a Batthyányak között. A legjelentősebb forrásanyaggal rendelkező Körmend városának vizsgálata szempontjából is indokoltnak látszik az 1600 körüli határvonal meghúzása, mert a településen, bár már korábban is rendelkezett portákkal a Batthyány család, annak döntő hányadát csak a 17. század első évtizedének közepén szerzi meg Batthyány II. Ferenc,²² s ettől kezdve válik igazán intenzívvé a kapcsolat a család és a település között. Az új földesurak külön uradalmat alakítanak ki Körmend központtal, s a helyi tisztartók és kapitányok ekkortól kezdve jelentenek rendszeresen a helyi viszonyokkal kapcsolatban.

A munka felső határát ismét egy politikatörténeti fordulópont és részben a forrásadottságok jelölik ki. Az 1663–1664. évi oszmán–magyar háború és a nyomán megkötött vasvári béke képezi a kötet felső időhatárát.²³ A tizenöt éves háborút követően hat évtizeden át fennálló status quót ekkor jelentős háborús események követték a Nyugat-Dunántúlon. A Rábának igen komoly szerep jutott ezen esztendőik hadjárataiban, s a szentgotthárdi ütközetben is meghatározó jelentősége volt a helyi környezeti viszonyoknak.²⁴ A vasvári béke, ha nem is teremtett gyökeresen más helyzetet a Rába mentén, vagy Vas megye egészében, némiképp csökkentette a Rába mentére fordított figyelmet. Ezt követően az 1680-as évek elejéig ismét viszonylag stabil helyzetről lehet beszélni a Vas megyei határzóna térségében, s a terület csak az 1680-as évek közepét követően válik fokozatosan hadászatiilag jelentéktelenné. Az 1600-as évek elején kiépített, majd több hullámban bővített erődítmények jelentősége ekkor megszűnik, amelyet erődítményrombolások követtek szerte a régióban.²⁵

Bár a meghatározó nagypolitikai esemény, amely a kötet által tárgyalt időszak végpontját kijelöli, valóban a vasvári béke, miután az általunk vizsgált források igen nagy hányada a Batthyány-levéltárból, annak is misszilisanyagából került ki, ennek fluktuációja is fontos háttérül szolgál. Ebben pedig

22 Batthyány II. Ferencre (1577–1629) ezután egyszerűsítve, Batthyány Ferencként hivatkozunk.

23 Perjés Géza: A szentgotthárdi csata: 1664. VIII. 1. In: Kuntár Lajos – Szabó László (szerk.): *Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok*. Szentgotthárd: Szentgotthárd Nagyközség Tanácsa, 1981. 117–174. A csata 350. évfordulója kapcsán ismét több fontos eredmény született az ütközet és általában az 1663–1664. évi oszmán háború kutatásában: Tóth Ferenc (szerk.): *A szentgotthárdi csata. Háború és hétköznapok Zrínyi Miklós korában*. Szombathely: Szülőföld Könyvkiadó, 2015., Tóth Ferenc – Zágórhidi Czigány Balázs (szerk.): *A szentgotthárdi csata és a vasvári béke: oszmán terjeszkedés – európai összefogás*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018., ill. Hausner – Németh (szerk.): *Zrínyi-Újvár* i. m.

24 Pl. Perjés: A szentgotthárd csata i. m. passim.

25 A határvédelem átszervezéséhez lásd Oross András munkáit: uő: *A magyar királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése a 17–18. század fordulóján*. Doktori értekezés. Budapest: ELTE, 2011., majd az ennek alapján megjelent monográfiát: uő: *A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése*. (Fons Könyvek 4.) Budapest: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 2013.

I. BEVEZETÉS

meghatározónak bizonyult a Batthyány Ádám földesurasága és az általa működtetett igazgatási rendszer. A levéltár anyaga, mint arra az elmúlt néhány év kutatása különösen hangsúlyosan mutatott rá, az 1630 és 1659 közötti időszakról, azaz Batthyány Ádám földesurasága idejéről páratlan gazdagságú, a levelezés, az urbáriumok száma, az egyéb jelentések és gazdasági feljegyzések száma ezt követően erőteljesen lecsökken, s hasonló mélységű vizsgálatokra csak nehezen lehet a levéltár anyagát használni. Batthyány Ádám 1659-ben bekövetkezett halála mindenképpen mérőföldkőnek tekinthető.²⁶ A visszafoglaló háborúk lezárása ismét új helyzetet teremtett Vas vármegye térségében, s ez a vízgazdálkodásra is érvényes. Erre az időszakra vonatkozólag újra több forrás áll rendelkezésünkre a Rába környezetéről, s arról, hogy a folyó mentén élők számára milyen problémákat okozott annak hosszú időre megváltozott szerepe. Ez utóbbi levéltári forrásokon alapuló feldolgozására ugyanakkor ezen munkában már nem vállalkozunk.

26 Erre lásd különösen Koltai András, Póka Ágnes és Bán Péter alább hivatkozott munkáit.